

Družbene spremembe, travmatične emocije in emocionalna opora

POVZETEK: Članek obravnava spremembe vemocijah in emocionalni opori v kontekstu družbenih sprememb. Na temelju podatkov iz dveh študij o socialnih omrežjih (iz leta 1987 in leta 2002), ki zajemata reprezentativne podatke za Slovenijo, obravnava emocionalno oporo glede na demografske značilnosti znotraj posameznega leta ter primerja in pojasnjuje spremembe v virih emocionalne opore glede na obe leti oz. širše, glede na dve obdobji.. Družbene spremembe, značilne zlasti za osemdeseta leta in (po)osamosvojitvena leta v Sloveniji so generirale kolektivno travmo, ki se je na emocionalno-doživljajski ravni manifestirala v obliki kolektivnih emocij. Žgoče teme in »travmatične emocije« so zahtevale način urejanja emocij, ki je predpostavljal stike/pogovore z bolj razpršenimi viri opore. Ljudje so o svojih občutkih vezanih na »družbeno telo kot celoto« razpravljali v širšem družbenem krogu onkraj družine in kroga prijateljev. Postopna stabilizacija novega družbenoekonomskega reda od sredine devetdesetih let ter nova realnost kapitalističnega sistema producirata nove vrste emocionalnih odzivov, s tem pa tudi preobrazbo njihovega urejanja oz. nove izbire emocionalne opore. Članek izpostavlja pomen emocionalne opore za starostnike ter spremembe v emocionalni opori starostnikov, za katero ugotavlja obrat v intimo (zmanjševanje vloge sosedov, na pomenu pridobijo partner in prijatelji, otroci so pomembni za najstarejšo starostno kategorijo). Temeljna ugotovitev prispevka je, da se s spremembami v družbeno-ekonomskem in političnem redu spreminja emocionalna ekonomija skrbi: viri emocionalnih resursov se skrčijo, najpomembnejše postanejo intimne vezi v najožjih družbenih krogih.

KLJUČNE BESEDE: emocije, emocionalna opora, socialna omrežja, družbena sprememba, starostniki, Slovenija

1. Emocionalna opora, urejanje emocij in emocionalno delo

V literaturi o socialnih omrežjih je emocionalna opora opredeljena in klasificirana kot ena od oblik socialne opore oz. pomoči, ki jo posameznikom in posameznicam nudijo socialna omrežja. Socialna opora se nanaša na posameznikovo najbolj konkretno in neposredno umeščenost v specifično socialno okolje, ki ga sestavljajo osebe, s katerimi oseba v določenem časovnem obdobju vzdržuje pripisane oz. pridobljene družbene odnose. Ključna funkcija osebnega omrežja je izmenjava opore med fokalno osebo in člani njenega oz. njegovega omrežja. Socialna opora v opredelitvi avtorjev Cohena in Willsa (1985, glej tudi Rook, 1994) obsega štiri vrste opor: poleg emocionalne še instrumentalno in informacijsko oporo ter druženje.¹ Zadostna in pravočasna

emocionalna opora pomaga individuumu pri obvladovanju vsakodnevnih problemov in težkih življenjskih prehodov. Emocionalna opora preprečuje občutke osamljenosti in spodbuja psihološko dobro počutje, ki ga Diener in drugi (1999) opredeljujejo kot odsotnost negativnih emocionalnih stanj, prisotnost pozitivnih izkustev in globalno zadovoljstvo z življenjem.

Emocionalna opora v literaturi običajno ni podrobneje opredeljena in teoretizirana, razen v širšem smislu ustvarjanja občutka pripadnosti in zaupnosti ter pogovorov o osebnih zadevah. Bolj kot teoretsko ozadje je raziskovalce zanimala operacionalizacija in merjenje pojma emocionalne opore. Vendar je za razumevanje njenega pomena ter njenih učinkov na kakovostno preživljanje vseh življenjskih obdobij potrebna bolj natančna konceptualizacija, ki tudi pojasni njen končni »produkt« - kaj ustvarja in kako, s katerimi procesi oz. resursi dosega svoje zaželeno učinke.

V ta namen je emocionalno oporo smiselno povezati s konceptom urejanja emocij in emocionalnega dela. Urejanje emocij se nanaša na načine, na katere ljudje vplivajo na svoja lastna čustva in emocionalna izražanja ter na načine, na katere vplivajo na emocije drugih. Emocije so torej v neki meri gnetljive, mogoče jih je preoblikovati, ublažiti, odpraviti ali na novo vzbuditi. Emocionalno delo se nanaša na delovanja in namene, ki so usmerjeni v izboljševanje psihološkega dobrega počutja drugih ljudi (Hochschild, 1983). Bolj natančno, gre za »(D)elo, ki ustvarja odnose solidarnosti, ki ohranja navezanost med ljudmi, daje ljudem občutek pripadnosti, ontološke varnosti, moč in dobro počutje. Zahteva nek napor in sposobnosti. Ne pomeni le misliti na nekoga, temveč zahteva dejansko aktivno delovanje: pogovarjanje o zadevah, ki so v interesu drugih, ustvarjanje zadovoljstva, smehljanje, božanje, negovanje telesa in jaza« (Delphy in Leonardo, v Ogle, 2000: 1). Z izrazom emocionalno delo torej opisujemo napore, ki so vključeni v razumevanje drugih, v empatijo z njihovo situacijo, v doživljanje občutkov drugih ljudi kot svojih lastnih. Zadovoljevanje emocionalnih potreb drugih, izboljševanje njihovega počutja ter ohranjanje harmonije v medosebnih odnosih so ekspresivne dejavnosti, ki zahtevajo čas, energijo in trud, so torej delo kot ostale oblike dela (fizično, intelektualno). Emocionalno delo se torej usmerja k občutkom in emocijam drugih ljudi in obsega vedenja, ki ustvarjajo pozitivne emocije, občutke bližine oz. izboljšujejo ter regulirajo negativne emocije ter interpersonalne konflikte. N. James (1989: 15) definira emocionalno delo kot »delo vezano na ukvarjanje s čustvi drugih ljudi, katerega bistvena sestavina je regulacija čustev«. Je oblika dela, ki vključuje uporabo, urejanje oz. upravljanje in nadzorovanje čustev drugih ljudi. »Proizvajanje« in reguliranje duševnih stanj in razpoloženj drugih (npr. ustvarjanje občutkov zadovoljstva, sreče, pripadnosti, povezanosti, intimnosti, zaupljivosti) se pri izvajalcih emocionalnega dela povezuje s prizadevanjem po sprožanju ali potlačitvi lastnih emocij, kar pomeni, da oseba, ki se ukvarja z našimi čustvi kot predmetom dela/pomoči, uporablja lastna čustva kot pogoj in medij v procesu dela. Za osebo, ki nudi emocionalno oporo oz. pomoč lahko torej rečemo, da investira svojo energijo, čas in prizadevanje v ekspresivne aktivnosti z namenom ustvarjanja zaželenih duševnih transformacij pri drugi osebi. Viri emocionalne opore torej opravljajo aktivnosti, ki jih lahko razumemo kot obliko emocionalnega dela osnovanega na procesu urejanja oz. regulacije lastnih in tujih emocij.

Čas, ki ga nekdo nameni poslušanju problemov in skrbi, ki tarejo drugega, pogovor, dajanje nasvetov ter spodbud, empatija, izkazovanje topline, razumevanja in spoštovanja so primeri emocionalnega dela, ki jih lahko obravnavamo kot izraze emocionalne opore. Emocionalna opora skratka zajema vse tiste načine pomoči, ki v prejemniku vzbujajo občutek njegove lastne vrednosti, občutek da je sliš(a)n, razumljen, upoštevan, ljubljen in spoštovan. Emocionalno oporo lahko razumemo tudi s pomočjo koncepta emocionalno razumevanje, ki ga N. Denzin opredeljuje kot »poznavanje in razumevanje namenov, občutkov in misli drugega s pomočjo emocionalnih sredstev, vključno s sočustvovanjem in imaginacijo« (Denzin, 1984: 282). Urejanje emocij drugega torej temelji na emocijah, ki izhajajo iz empatičnega prevzemanja vloge – identificiranja z drugim posameznikom z namenom, da bi razumeli in/ali doživeli svet z njegove oz. njene perspektive (Shott, 1979). Empatične emocije, sposobnost osebe, da razume in deli emocije, ki jih izražajo drugi, najpogostejše nastajajo v interakcijski prisotnosti drugih.

Emocionalna opora konceptualizirana s pomočjo emocionalnega dela in emocionalnega razumevanja se torej nanaša na uporabo in izkazovanje sočutja, verbalne in neverbalne skrbi za drugega, pozornosti, razumevanja in podpore, ki ustvarjajo pozitivna emocionalna izkustva oz. urejajo negativna čustva. Emocionalna opora predstavlja mehanizem, s katerim se posamezniki soočajo in spopadajo s pritiski, problemi, težavami in krizami, ki jih generirajo vzajemni vplivi zasebnega in »zunanjega« družbenega sveta ter vzajemno vzpostavljajo prijetnejše načine emocionalnega bivanja. Emocionalno oporo lahko poleg družinskih članov (partner, otroci) nudijo tudi druge osebe – prijatelji, sodelavci, sosedi, ljudje, s katerimi prihaja oseba v stik na delovnem mestu in drugje.

2. Pomen emocionalne opore za starostnike

Staranje samo po sebi ni proces neizogibnega propadanja, nesreče in nepovratnih izgub, vendar pa številne s starostjo povezane transformacije kot tudi odnos zahodne kulture do starostnikov intenzivirajo potrebo po emocionalni opori starih ljudi. Individualno soočanje in spopadanje s fizičnim staranjem je lahko travmatično izkustvo, povezano s številnimi negativnimi emocionalnimi stanji in razpoloženji. Izguba oz. znižanje družbenega statusa in dohodka po upokojitvi, dolgotrajne bolezni, upadanje zmožnosti za samostojno skrb zase, povečana odvisnost od drugih, izguba partnerja, stereotipiziranje, nesrpnost in kulturno produciranje starostnikov kot »Drugih« so pojavi, ki potencialno ustvarjajo razočaranje, jezo, strah, zmedenost, občutke izoliranosti, osamljenosti in brezmočnosti ter občutek izgube ali diskontinuitete identitete. Takšni »neprijetni načini emocionalnega bivanja« (izraz po Freund, 1990), ki združujejo psihična in fizična stanja in ki so značilni zlasti za socialno depriviligerene družbene kategorije, znižujejo samo-zavest, samo-podobo in dobro počutje starostnikov.

Mnogo študij je pokazalo nujnost in vrednost opore, ki jo nudijo omrežja starostnikov (Broese van Groenou in van Tilburg, 1997: 23). Večina raziskav o socialni opori starostnikov se osredotoča na odnos med socialno oporo, zdravjem in dobrim počutjem. Starostniki, ki so vključeni v aktivna socialna omrežja imajo boljše fizično in duševno zdravje kot tisti, ki imajo manj stikov z drugimi (v Thompson in Krause, 1998: 354).

Zaznava dostopnosti opore je pozitivno povezana z zdravstvenim stanjem in višjo stopnjo samospoštovanja (Hlebec, Kogovšek, 2003: 111). To velja posebej za emocionalno oporo, ki deluje kot ščit, ki starostnike varuje pred negativnimi fizičnimi in psihičnimi težavami (Reinhardt in Blieszer, 2000; Rook, 1987; Thompson in Heller, 1990). Čeprav je psihično dobro počutje odvisno od objektivnih karakteristik, tj. sociodemografskih dejavnikov kot so izobrazba, dohodek, družbenoekonomski položaj, zakonski status, pa je subjektivna ocena socialne (emocionalne) opore še močnejši napovedovalec dobrega počutja. To pomeni, da lahko starostniki ohranijo psihološko integriteto tudi ob pomanjkanju zunanjih resursov, če se le počutijo vredne, ljubljene in spoštovane (Diener in drugi, 1999). Vloga emocionalne opore, ki jo nudijo prijatelji in družinski člani je ključna pri doseganju in ohranjanju dobrega počutja (Sherman in drugi, 2000; Vandervoort, 2000) in se neločljivo povezuje z uspešnim staranjem in pozitivnim afektivnim profilom, v katerem so depresivni simptomi in negativni afekti minimalni, pozitivni afekti in zadovoljstvo z življenjem pa visoki (Isaacowitz in Seligman, 2003). Emocionalna opora je tudi pomemben neodvisni napovedovalec ohranjanja kognitivnih funkcij (jezik, verbalni in neverbalni spomin, abstraktno mišljenje, prostorske sposobnosti), tj. prispeva k upočasnenemu upadanju kognitivnih procesov povezanem s staranjem (Seeman, 1999; Isaacowitz, Charles in Carstensen, 2000). Pomanjkanje emocionalne pomoči povezujemo z večjo verjetnostjo pojavljanja, ohranjanja in poglobljanja fizičnih in psihičnih oz. kognitivnih težav starostnikov. Starostniki kot prejemniki emocionalne opore najbolj »profitirajo«, ko so emocionalne (iz)menjave uravnotežene, ko so sposobni vstopati v recipročne odnose in si drug drugemu (itra- in inter-generacijsko) zagotavljati emocionalno razumevanje in ustrezno emocionalno pomoč.

Emocionalno oporo starostnikov nudijo predvsem partnerji in otroci, kar kažejo tudi novejša preučevanja socialne opore v Sloveniji (Kogovšek, Hlebec, Dremelj in Ferligoj, 2003). Starostniki brez partnerja in otrok na splošno prejemajo več opore od sorodnikov, zlasti od sorojencev, prijateljev in sosedov (v Broese van Groenou in van Tilburg, 1997: 23), vendar pa opora, ki jo nudijo te vrste odnosov po intenzivnosti ne dosegajo opore, ki jo nudijo partnerji in otroci (ibidem: 24).

3. Spremembe v emocionalni opori v Sloveniji – beg v najozkejšo zasebnost

Na temelju primerljivih podatkov iz dveh študij o socialnih omrežjih prebivalcev Slovenije (iz leta 1987 in leta 2002), ki zajemata reprezentativne podatke za o sestavi in strukturi socialnih omrežij² bomo v nadaljevanju analizirali in interpretirali časovne spremembe v emocionalni opori. V obeh raziskavah, ki jih uporabljamo za ugotavljanje sprememb v virih emocionalne opore, so anketirancem zastavili primerljivo vprašanje v zvezi z emocionalno oporo.³ Opazovanje razlik v osebah, ki nudijo emocionalno oporo (pogovor o pomembnih osebnih zadevah) glede na obe leti kaže trend zmanjševanja neformalnih virov opore: v letu 2002 merjena socialna omrežja so bistveno skrčena, izgubi se širina virov emocionalne pomoči iz leta 1987, saj številni nosilci opore od-

padejo, po drugi strani pa se značilno poveča vloga partnerja, pa tudi prijateljev, čeprav v manjšem obsegu.

Preglednica 1: Osnovne razlike v virih socialne opore (trije najpomembnejši viri)

bolezen			
SKŽ 1987	partner 52%	starši 23%	otrok 14%
OSO 2002	partner 41%	otrok 18%	starši 14%
emocionalna opora			
SKŽ 1987	partner 24%	prijatelj 20%	sodelavec 16%
OSO 2002	partner 39%	prijatelj 26%	
finančna opora			
SKŽ 1987	starši 39%	partner 21%	otrok 14%
OSO 2002	prijatelj 26%	starši 23%	brat ali sestra 14%

Vir: Hlebec, Kogovšek (2005)

Ljudje so se leta 1987 za emocionalno pomoč obračali v največji meri na partnerja in prijatelje, vendar tudi na več drugih oseb, zlasti na sodelavce, sosede in sočlane kakšne organizacije. Leta 2002 so najpomembnejši ponudniki emocionalne opore ostali isti - partner in prijatelji, pri čemer so postali prijatelji še nekoliko pomembnejši, pomembnost partnerja pa se je skoraj podvojila, medtem ko se je vloga ostalih značilno znižala. Tudi primerjava druge izbrane osebe, ki daje emocionalno oporo za obe leti kaže na bolj razpršeno situacijo nujenja emocionalne opore v letu 1987: poleg prijateljev, ki so imali vodilno vlogo so ljudje našli oporo še pri sosedih, sodelavcih in pri sočlanih kakšne organizacije. Leta 2002 omenjeni viri opore izgubijo na pomenu, močno pa se poveča vloga otrok kot nosilcev emocionalne pomoči staršem (od 6% v letu 1987 na 18% leta 2002). Pomembno vlogo, poleg otrok, igrajo še prijatelji.

Trojica partner-prijatelji-otrok (ob upoštevanju prve in druge izbrane osebe) kot najpomembnejša emocionalna opora ob hkratnem zmanjšanju vezi s sodelavci, osebami iz različnih interesnih organizacij in sosedi kaže na izrazit obrat v najožjo intimo. Pomeni torej zmanjševanje raznovrstnih in disperznih virov emocionalne opore iz leta 1987 in s tem večjo obremenjenost »emocionalne oporne trojice«. Tudi primerjava emocionalne opore med obema letoma glede na zakonski stan je pokazala, da se poročeni anketiranci leta 2002 v dosti večji meri kot leta 1987 obračajo po pomoč k partnerju (33% leta 1987 in 55% leta 2002) ter prijateljem (19%) in da obenem opuščajo sodelavce kot vir opore. Vloga partnerja v emocionalni opori se je leta 2002 povečala zlasti v starostni skupini med 35 in 49 letom (od 22% leta 1987 na 50%).

Družinske emocionalne vezi (partner, otroci), čeprav revitalizirane, niso edini vir čustvene opore, skrbi in intime. Prijateljstvo kot drugi pomemben vir zadovoljevanja emocionalnih potreb ljudi kaže na težnjo po oblikovanju načina bivanja, ki zadovoljuje njihove potrebe po povezanosti (onkraj ožjih družinskih vezi), a hkrati ohranja njihovo avtonomijo in neodvisnost. Prijatelji so postali leta 2002 pomembni zlasti za osebe stare

med 18 in 24 let. Pomen prijateljstva narašča tudi za samske anketirance (23% v letu 1987 in 44% v letu 2002).

Obrat v intimo je razviden tudi pri starostnikih. Značilno se zmanjša vloga sosedov, na pomenu pridobijo partner in prijatelji, otroci so pomembni za najstarejšo starostno kategorijo (65-75 let). Vloga otrok v emocionalni opori starostnikov prinaša obremenitve tim. »sendvič generaciji«, tj. generaciji ujeti med odgovornostmi za svoje lastne otroke (in partnerje) in skrbjo za ostarele člane družine. Domnevamo lahko, da to velja zlasti za ženske srednjih let, ki tradicionalno skrbijo za ostarele (starše), vendar je novost ta, da se omenjene odgovornosti danes vse bolj prepletajo z zahtevami plačanega dela oz. kariere. Dodaten stres povzroča (emocionalna) skrb na daljavo, saj družine sendvič generacije pogosto ne živijo skupaj s starostniki. Emocionalna opora zahteva energijo, potrpežljivost, čas, lahko vodi do psihičnih težav, zanemarjanja lastnih (emocionalnih) potreb; nastopijo lahko težave v zakonski zvezi, saj morajo emocionalni zaupniki (obeh spolov) svoj čas in pozornost razdeliti med moža/ženo in starostnika, pa tudi otroke, kar pomeni manj kakovostnega preživljanja časa s partnerjem, občutke zapostavljenosti in nezadovoljstva.

4. Emocionalna opora in makrodružbene okoliščine v osemdesetih letih

Glede na dejstvo, da sta leti, v katerih so bili zbrani podatki naše analize (1987, 2002) vezani na dve različni družbenoekonomski in politični obdobji, domnevamo, da na izbiro oz. dosegljivost/razpoložljivost virov emocionalne opore vplivajo širše makrodružbene okoliščine. Osemdeseta leta sta Slovenijo zaznamovali gospodarska kriza in politična nestabilnost (začetek travmatogenih sprememb in travmatični dogodki), v letih neposredno po osamostvojitvi so sledile obsežne politične in ekonomske spremembe (tranzicijska doba kot travmatogene spremembe), na pragu 21. stoletja pa se družbeno telo Slovenije kot celota nahaja v relativno stabilnem stanju (visoka tranzicija ali posttradicijska doba). Ob sprejetju predpostavke o vzajemni povezanosti emocionalnih dimenzij življenja in makrodružbenih okoliščin, se emocije kažejo kot prevod makro-strukturnih pogojev na individualno raven doživljanja in medosebnega komuniciranja. Smiselno jih je razumeti in obravnavati kot inherentne sestavine in manifestacije konkretnih družbenopolitičnih in ekonomskih kontekstov, ki uokvirjajo delovanja in predstave ljudi. Emocije razumemo kot inherentno družbene procese (Šadl, 1999), čeprav jih posamezniki pogosto občutijo kot povsem osebne zadeve, personalizirane utelešene občutke, ki ustvarjajo močan občutek individualnega sebstva. Umeščena so torej v posebne kulturne, politične in družbenozgodovinske kontekste znotraj katerih so vzbujena, občutena, osmišljena, izražena in podvržena pogajanjem in urejanju. Spremembe v emocionalnem doživljanju in emocionalnih (iz)menjavah oz. emocionalni opori so torej vsaj delno učinki širših družbenih in kulturnih sprememb.

Obravnavo družbenih in kulturnih sprememb ter njihovih učinkov na emocionalno doživljanje in izmenjave med ljudmi bomo pričeli z naslonitvijo na široko uveljavljen »diskurz o travmi« v družbenih in humanističnih znanostih. P. Sztompka (2000, 2004),

ki pri razumevanju učinkov družbenih sprememb združuje psihološko in sociološko perspektivo, ugotavlja, da hitre, nepričakovane in fundamentalne družbene spremembe povzročijo »kulturno travmo«. Kolektivna travma se odvija tedaj, ko normativni in kognitivni kontekst človeškega življenja in družbenih delovanj izgubi svojo homogenost, koherenco in stabilnost. Njegova teorija pojasnjuje tudi kulturne spremembe, vključene v prehod iz enega družbeno-političnega reda v drugega. Družbene spremembe, značilne zlasti za osemdeseta leta in (po)osamosvojitvena leta v Sloveniji so generirale kolektivno travmo, ki se je na emocionalno-doživljajski ravni manifestirala v obliki kolektivnih emocij in razpoloženj. Govorimo torej o travmatičnih emocijah, za katere domnevamo, da so v osemdesetih letih zahtevale specifične strategije upravljanja oz. da so soupadale s specifičnim načinom urejanja emocij, tj. s posebnim načinom adaptacije na travmatološke, anomične pogoje družbe. Za obdobje od sredine devetdesetih let pa ugotovljamo, da ga označuje postopna stabilizacija novega družbenoekonomskega reda in s tem tudi spreminjanje travmatičnih emocij v nove vrste emocionalnih odzivov (kot tudi virov emocionalne opore), čeprav »travmatična sekvenca« (Sztompka, 2004: 168-170), vsaj za določene sloje prebivalstva še ni povsem dokončana.

Osemdeseta leta, zlasti drugo polovico, so zaznamovali številni dejavniki z objektivno močnim travmatskim potencialom. Čas, ki ga raziskujemo sta obeležila upad ekonomske blaginje in politična nestabilnost. V letu 1987 se je gospodarska kriza kazala v inflaciji, podražitvi cen, omejitvi osebnih dohodkov (preko tim. intervencijskih zakonov) in s tem v zniževanju ravni družbenega standarda. Proti omejevanju osebnih dohodkov oz. intervencijskim zakonom ter slabim delovnim razmeram so nastopili slovenski sindikalni delavci, naraščajočemu nezadovoljstvu so sledile stavke nekaterih delavcev. Celotni jugoslovanski in slovenski sistem sta se nahajala tudi v vse večji politični krizi. Politično ozračje v nekdanji skupni državi je postajalo vse bolj napeto. V drugi polovici osemdesetih let so se začeli zaostrovati odnosi med Slovenijo in beograjskimi oblastmi. O nestabilnih in napetih političnih razmerah tega časa pričajo številni politični dogodki in škandali, gibanja ter pobude. Zaradi vse večjega nezadovoljstva na relaciji Slovenija – Beograd ter ocene, da državno vodstvo izgublja dialog s Titovim duhom, je pričela vojska leta 1986 groziti s prevzemom oblasti. Istega leta je zamenjava oblasti v ZSMS odprla pot številnim pobudam, npr. pobuda za uvedbo civilnega služenja vojaškega roka (ta je vzbudila vroče debate tudi v letu 1987), delovanje proti členu 133, pobuda za odpravo štafete mladosti, legalizacijo stavk itd. Med osrednjimi političnimi škandali leta 1987 omenimo opozicijski nacionalni program, ki ga je do sistema kritični časopis Nova revija v svoji znameniti 57. številki objavil kot odziv na srbski nacionalistični program - Memorandum Srbske akademije znanosti in umetnosti. Takratna aktualna oblast je na kritiko sistema, ki je omenjeni časopis spremljala od njenih začetkov (leta 1982)⁴ reagirala ostro, zaradi pritiskov takratnega partijskega vodstva je bil urednik prisiljen k odstopu. Beograjske oblasti so celo zahtevale aretacije ljudi iz kroga Nove revije, vendar zahteve niso bile uresničene. Slovenijo je na političnem področju pretresala tudi plakarna afera, vladajoči sistem je vpletene ljudi označil za naciste. Oblast je nasprotovala tudi prevladujočim željam po petju Prešernove Zdravice na začetku štafete. Proti

predloženemu scenariju za proslavo so protestirale mladinske organizacije in razredne skupnosti, ki so na koncu sklenile, da se ne bodo udeležile proslave.

Orisano »družbeno vrenje« je produciralo kulturni šok; do kulturnega šoka pride tudi v primeru progresivnih sprememb, za katere si ljudje namerno prizadevajo. Kulturna travma se prične z dezorganizacijo pravil kulture in spremljajočo osebno dezorintacijo, na te pogoje pa lahko, kot pojasnjuje Sztompka (2004: 164-166) še dodatno delujejo travmatizirajoči dogodki ali situacije, ki se pojavijo kot učinek sprememb na drugih področjih družbe (tj. sprememb, ki povzročajo kulturno dezorganizacijo) in ki vplivajo na celoten življenjski svet ljudi. Kulturno travmo torej generirajo družbene spremembe (v drugi polovici osemdesetih let predvsem nove ideje, na začetku devetdesetih pa tudi sprememba režima in fundamentalnih institucij, tj. kolaps komunizma kot travmatogena sprememba *par excellence*), sprožajo pa jo pogoji in situacije, ki jih ljudje interpretirajo kot ogrožajoče, nepravilne in nedopustne (travmatski potencial sprememb se s tem prevede v dejanskost).

Ekonomski in politični razvoji v osemdesetih letih in neposredno pred letom 1987, ki so konstituirali zelo specifičen zgodovinski kontekst, so generirali svojo lastno travmatično emocionalno dinamiko in stil urejanja emocij, ki so jih vzbujali. Trčenje starih (kulturna pravila socialističnega režima) in novih perspektiv, opozicijskih misli in prevratniških vzgibov (zajetih v koncepcijo civilne družbe oz. demokratična opozicija proti komunističnemu režimu) ter vsi iz tega izhajajoči dogodki, grožnje, škandali, vse oblike pobud in mobilizacij so bili povezani z močno emocionalno vpletenostjo protagonistov in vseh prebivalcev Slovenije. Nove ideje in pobude, ki so jih širila civilnodružbena gibanja oz. akcije demokratične opozicije so povzročile spremembe na ravni doktrin, prepričanj in ideologij, revizijo utrjenih (zgodovinskih) razlag in interpretacij, razpadanje številnih mitov, krhanje sprejetih resnic ter seveda odpor zoper to spodkopavanje ali uničevanje kulturne tradicije, dediščine in identitete, grožnje in represijo na strani aktualne oblasti. Povedano v duhu pristopa P. Sztompke, ljudje so se znašli v situaciji oz. položaju, ki se je bistveno razlikoval od predhodnega življenjskega sveta in utrjenih simbolnih sistemov socialističnega reda.

Na podlagi uporabe modela kolektivne travme, ki za razliko od masivne in individualne travme predpostavlja kolektivno ozaveščenost in artikulacijo skupnega položaja (pogovori, izmenjave opažanj in izkušenj, formuliranje diagnoz in mitov, odločanje za akcije itd.), ugotavljamo, da so se ljudje v osemdesetih letih pričeli zavedati, da delijo podobno situacijo ogroženosti (npr. grožnja jugoslovanske vojske, zaostreni odnosi Slovenija – Beograd, ostri odzivi slovenske oblasti na prevratniške težnje, inflacija itd.), da se nahajajo v skupnem, negotovem in »neprijetnem« položaju. Skupna situacija, ki so jo ozavestili, je ljudi usmerjala k izmenjavi pogledov in izkušenj onkraj najožjega družbenega kroga – prizadevali so si kolektivno osmisliti dogodke, spremembe, svet okoli sebe. To je bil čas, ko se pričeli pogovarjati o nastalih razmerah, občutili so potrebo, da o aktualnih dogodkih, škandalih, govoricah, vzrokih in izhodih iz situacije ter nenazadnje o svojimemocijah in občutkih razpravljajo v širšem okolju družbe oz. da svoje poglede in hotenja izražajo preko protestov, formiranja skupin, kolektivne mobilizacije, ustvarjanja družbenih gibanj, združenj, organizacij in političnih strank.

Čas negotovosti in hitrih družbenih sprememb, v katerih ljudje obstoječo situacijo oz. pogoje zaznavajo kot nevarne ali ogrožajoče spremlja klima tesnobe, ne-varnosti in negotovosti (Wilkinson, 1999). Kulturne travme se namreč izražajo kot kompleksna družbena razpoloženja, ki jih označujejo kolektivna čustva, usmerjenosti in stališča. Drugače povedano, travmatični pogoji se izražajo v nizu travmatičnih duševnih ali vedenjskih simptomov. Ocenjujemo, da so spremembe na ravni prepričanj ter gospodarske in politične spremembe (travmatogene spremembe) ter dogodki in pogoji, zaznani kot ogrožajoči (sprožilni dejavniki travme) na emocionalno-doživljajski ravni prinašale veliko razburjenja in vznemirjenosti, razširjene občutke napetosti in močne emocije, od jeze (kot obrambnega mehanizma, ki omogoča občutenje večje stopnje kontrole nad situacijo; kot odziva na krivce nezaželenih dogodkov), obtoževanja in sumničenja, sovraštva, negotovosti, strahu in občutkov nelagodja (»ni se vedelo, kam vse skupaj to vodi«) do občutkov evforičnosti in upanja na boljše, demokratično prihodnost (zlom komunističnega *ancien regime*). Takšna emocionalna dinamika je predstavljala inherentno sestavino »posplošenega družbenega vrenja«, ki je pretresalo politično in gospodarsko telo takratne socialistične Slovenije. Govorimo o kolektivnem čustvovanju v Durkheimovem smislu, ki ga ustvarjajo skupinske okoliščine, čeprav so vselej posamezniki tisti, ki ga občutijo: »Ustvarjalni vzroki kolektivnih predstav, čustvovanj in hotenj niso posebna stanja zavesti posameznikov, ampak okoliščine, v katerih se je znašlo družbeno telo kot celota« (Durkheim, 1995: 43).

Travmatična razpoloženja ali kolektivna čustva, ki se v »dobi sprememb« (izraz po Sztompka) razširijo v (po) družbi skušajo ljudje urejati z različnimi strategijami. Podatki o emocionalni opori iz leta 1987 kažejo, da je času kolektivno občutene negotovosti ustrezal »kolektivni« način urejanja emocij. Soočeni z travmatičnimi dogodki in travmatičnimi emocijami so ljudje iskali kolektivno oporo, ki so jo nudili intenzivnejši stiki/pogovori z bolj razpršenimi viri opore. Ljudje so o svojih občutkih vezanih na »družbeno telo kot celoto« razpravljali z drugimi ljudmi, želeli so drug drugemu posredovati svoja čustva, doživljanja in razlage, ne pa ostati nemi opazovalci zazidani v ozek krog družine. Čas poln dramatičnih dogodkov in situacija kolektivne negotovosti, v kateri se je znašla družba, sta skratka narekovala takšen način spopadanja s travmatičnimi emocijami, ki je osnovan na intenzivnih stikih in interakcijah med prebivalci. Takšni spontani družbeni stiki in interakcije so dajali ljudem občutek doseganja lastne varnosti in emocionalne opore.

5. Emocionalna opora in makrodružbene okoliščine post-socialističnega in post-tranzicijskega obdobja

Da bi razumeli spremembe v iskanju oz. dostopnosti emocionalne opore, ki ga kažejo podatki za leto 2002 – obrat v najožje zasebno okolje, je smiselno upoštevati kontekst, ki ga določa kombinacija tranzicijskih učinkov in novih pogojev posttranzicijske dobe. Po petnajstih letih prehojene poti v nov družbeno-politični in ekonomski red travmatični sindrom ni izginil – vsaj v primeru nekaterih segmentov družbe. Vendar pa govorimo o času, v katerem je kolektivna efervescenca - kot vir kolektivnih emocij v osemdesetih

letih – presahnila. Prav tako so minila prva poosamosvojitvena leta in z njimi povezane travmatične emocije. S temi spremembami pa je upadel tudi pomen bolj razpršenih virov emocionalne opore, družbenih srečevanj in izmenjav predstav/ emocij, ki so potekale v njih.

Postsocialistične transformacije so, kot je splošno znano, povzročile velike spremembe. Ob odpiranju novih možnosti za demokratizacijo in liberalizacijo družbenega življenja so ustvarile tudi negativne stranske učinke in s tem negativne (emocionalne) izkušnje ljudi. Omenimo samo podatek, da v letu 2002 v tranzicijskih državah prevladuje splošno nezadovoljstvo z delovanjem demokracije v primerjavi s Skandinavskimi državami in Švico. »Slovenija ima za Poljsko najnižjo vrednost zadovoljstva med vsemi državami« (Malnar, 2004 a: 46). Številni avtorji ugotavljajo, da je problem demokratičnega sistema v tranzicijskih državah v tem, da (še) ne deluje po pričakovanjih. Večina državljanov obeh spolov sprejema demokracijo kot princip oz. kot ideal, obenem pa pogosto negativno ocenjujejo delovanje njenih institucij v svoji državi (Bernik, Uhan, 2002, v Malnar, 2004 a).

Težave s formalizacijo in boji okoli vzpostavljanja novega institucionalnega reda so v številnih postsocialističnih družbah prispevali k razvoju kulture nezaupanja, ki se manifestira v nazaupanju do institucij in do soljudi ter k pojavu splošne negotovosti (Misztal, 1999; Sztompka, 1999). Postsocialistični institucionalni sistem ustvarja specifične probleme, ki nimajo standardnih rešitev, zato se ljudje na pomanjkljivosti in hibe novega družbenoekonomskega sistema ter na splošne negotovosti tranzicijskega obdobja odzivajo tako, da investirajo v odnose z določenimi drugimi. Analitiki postsocialističnih družb ugotavljajo, da nizko stopnjo zaupanja v institucije in soljudi kompenzira težnja po osredotočenju na ozke družbene kroge in intimne relacije kot so družina, sorodniki in prijatelji (Sztompka, 1999; Misztal, 2002).⁵

Nizko stopnjo zaupanja v institucije in soljudi v (post)tranzicijski Sloveniji⁶ potrjujejo številne raziskave. Slovenija se, kljub povečanju posplošenega zaupanja v zadnjem desetletju, uvršča v skupino držav z nizko stopnjo socialnega kapitala (Iglič, 2004: 150). To potrjujejo tudi ugotovitve iz Evropske družboslovne raziskave iz leta 2002 (Malnar, 2004a: 36-38), ki kažejo nagnjenost Slovenije v smeri stališča "treba je biti zelo previden", saj je povprečno zaupanje v našem vzorcu tretje najnižje med vsemi 21 državami (Malnar, 2004b: 10). Ugotovitve kvalitativno-kvantitativne študije zaupanja v slovenskem prostoru (ibidem), ki se nanašajo na razumevanje zaupanja v ožjem pomenu, in sicer v smislu pripravljenosti "zaupati", "izpovedati" se nekomu kažejo na delovanje »tranzicijskega učinka«. Sorazmerno težko dostopnost socialne opore (čustvene, finančne) v slovenskem prostoru delno pojasnjuje »strah pred zlorabo zaupnosti oziroma tveganjem, da bo informacija o zdravstvenih, finančnih, družinskih, čustvenih ipd. težavah posameznika prodrla iz zaupnega v širši krog. Najracionalnejše ravnanje, ki iz takega strahu izhaja, je, da svojih težav okolici ne zaupamo.« (ibidem: 15). Strah oz. nezaupanje ljudi pa se kaže kot »tranzicijski učinek«. Strah pred zlorabo zaupnosti vprašani namreč pojasnjujejo s sebičnostjo oziroma koristoljubnostjo, ki jo opažajo pri soljudeh kot ponotranjen izraz vseprisotne materialistične usmerjenosti tranzicijske družbe; poleg tega je zlasti pri vprašanih iz srednje in starejše generacije

prisotna nostalgija po nekdanjih časih, ko je bilo po prepričanju vprašanih "zahrbtnosti" in "neiskrenosti" precej manj (Malnar, 2004 b: 12-13).

Nizko zaupanje se na emocionalni ravni manifestira v emocionalnem izolacionizmu, ki je glede na zaznave (post)tranzicijskih (kompetitivnost, nepredvidljivost, želja po dobičku, materializem) edino smislen. Zapiranje v ožje intimne kroge in močne emocionalne vezi s člani teh krogov razumemo kot strategijo, s katero ljudje reducirajo kompleksnost in negotovost novega reda. Za mnoge ljudi postane bolj varno, da ne odkrijejo svoje »prave« (emocionalne) identitete in da ne zaupajo širšemu krogu drugih. Iz pretirano zaščitniške družbe so ljudje prestopili v nove okoliščine, v katerih se ne znajdejo dobro, izgubili so občutek varnosti. To še posebej velja za stare ljudi, ki težje sprejemajo in/ali razumejo novosti in se toliko težje vedenjsko, emocionalno in vrednotno adaptirajo na nove družbene razmere. Situacijo starih v večini tranzicijskih držav dodatno otežuje poslabšanje njihove ekonomske pozicije, prav tako ne moremo zanemariti vzpona ageizma, ki spremlja pojavljanje asocialnega vedenja v obdobjih (tranzicijske) negotovosti in anomije. Nenazadnje lahko politične spremembe v procesu tranzicije vodijo k povezovanju starosti/starih ljudi z dolgo politično nadvlado ene stranke, kar lahko preko mehanizma znotraj-skupinskih/zunaj-skupinskih identifikacijskih procesov v politiki ustvarja negativne predsodke zoper starostnike. Novo politično in kulturno realnost stari ljudje verjetno vse bolj doživljajo kot tuj in sovražen svet, ki sproža občutke (individualne) negotovosti in strahu.

Tranzicija in njen prehod v posttranzicijo je kalvarija v novo negotovost s svojo lastno emocionalno bilanco, ki jo spremlja nova vrsta »zaščite« (emocionalne opore). Tesnobo in negotovost, ki so jo ljudje občutili sredi »kolektivnega vrenja« (akcije demokratske opozicije, prevratniška vznesenost, zgodnja razočaranja in šoki tranzicije) so v dobi »posttranzicije« zamenjali občutki individualne negotovosti in ogroženosti, ki jih vzbujajo nove okoliščine (vedno nove preizkušnje, prisila k izbiri med številnimi in različnimi opcijami, zahteve po sprejemanju novih odgovornosti, življenje kot nova borba za »dostojno« preživetje) in prevladujoči kapitalistični etos kompetitivnega individualizma.⁷ Časovna prisila⁸ in storilnostni pritisk, ki ju uveljavlja dodatno »privatizirata« posameznike in njihove družine, prisilita jih, da izključijo najmanj pomembno, da opustijo svoje (emocionalne) vezi s sosedi, s sodelavci. Emocije so v primerjavi s predtranzicijskimi časi, zaznamovanimi z večjo (utilitaristično) solidarnostjo postale redek resurs, dostop do njih je vse bolj omejen, postale so skratka »drage dobrine«.

K izginjanju skupnostnih vezi in odnosnih mrež pa so prispevali tudi novi položaji na lokalni ravni, kjer se odvija vsakdanje življenje prebivalcev. Raziskava različnih skupnosti v Ljubljani v letu 2001 (Dragoš, Leskošek, 2003) je pokazala, da so ljudje z razpadom krajevnih skupnosti izgubili skupne prostore. Prav fizični prostori pa ustvarjajo socialne prostore, ugotavljata avtorja, torej prostore medsebojnih povezav, druženja, družbene udeležbe in akcije, ki prinašajo ljudem emocionalno oporo, zmanjšujejo njihovo osamljenost in odtujenost ter povečujejo osebno zadovoljstvo. Izginjanje skupnostnih prostorov torej pomeni, da ljudje nimajo več priložnosti za srečevanja, da se trgajo in krhajo vezi med sosedi, da ne izmenjujejo svojih pogledov na probleme, družbo, družbene spremembe, da ne izmenjujejo (in rešujejo) svojih stisk in težav. V

primeru obrobni, revnejših skupnosti se zmanjšuje tudi dostopnost resursov, npr. avto-busne povezave do mestnega jedra, do zdravstvenih služb, pošte, banke, kar še dodatno povečuje izolacijo ljudi.

Nove makrodružbene okoliščine postsocialistične in posttranzicijske dobe ter novi položaji na lokalni ravni torej delujejo v tej smeri, da so ljudje drugače naravnali urejanje svojih emocij: »zazidali« se so v »varen« svet najožje intime. Pogovor o emocijah se je v dobi visoke tranzicije in posttranzicije iz »zunanjega« sveta umaknil v »notranjega«, kjer se jih skuša urejati s pomočjo najbližjih. Emocije so postale del »skritega« zasebnega diskurza in procesa urejanja napetosti, ki jih generira nov sistem. Ljudje, zlasti stari so postali »tihi« opazovalci novih postmodernih-(post)tranzicijskih razmer, počutijo se bolj ranljive, zato postaja urejanje psihičnih pritiskov iz okolja varno skrito, v izolaciji od zunanjega sveta. Konec osemdesetih je ogrožajoča situacija s svojimi travmatičnimi emocijami nagibala ljudi k medsebojnemu združevanju in pogovarjanju (te vezi so vzdrževali tudi skupni fizični prostori krajevnih skupnosti), torej h kolektivni artikulaciji situacije, danes jih nevarnosti in tveganja iz okolja »silijo« k zapiranju »vase« (v najožji krog ljudi okoli sebe). Zamejeni intimni odnosi tako postajajo primarni viri (emocionalne) identitete in zaupanja, saj jih ljudje zaznavajo kot edine vezi, ki zagotavljajo kompenzacijo za ogrožajoč zunanji svet. V analizi spreminjanja občutkov sreče v Sloveniji I. Bernik (2005) ugotavlja, da v Sloveniji (podobno kot v evropskem obsegu) na občutek sreče vplivajo predvsem zdravje in intimni odnosi z bližnjimi. Ljudje so torej zadovoljni s manjšim krogom intimnih drugih, ni pomembno, koliko obsežni viri so na razpolago, važen je občutek, »da so ti ljudje blizu«, kar pomeni, da iz števila ljudi, ki nudijo emocionalno oporo ni mogoče sklepati o zadovoljstvu.

Spremenjene vzorce družbenega vedenja, ki se manifestirajo v obratu oziroma umiku v najožjo sfero intime (»oženje mreženja«) v primeru starostnikov lahko delno pojasnimo z razvojnimi trendi spreminjanja ciljev v družbenih interakcijah starostnikov. Umik starostnikov v ožjo zasebnost obravnavajo predstavniki teorije socioemocionalne selekcije (v Krause in Shaw, 2000: 326), ki ugotavljajo, da s staranjem narašča motivacija za doseganje emocionalno smiselnih oz. emocionalno obarvanih ciljev, kar pomeni naraščajoče osredotočenje na manjše število emocionalno signifikantnih socialnih partnerjev. Pomen in vloga emocionalne opore se s staranjem ljudi torej povečuje. Izmenjava emocionalne opore postaja z leti vse pomembnejša (Krause in Shaw, 2000: 326). Starejši odrasli bolj verjetno izmenjujejo emocionalno kot pa instrumentalno oporo s svojimi družinskimi člani (Kulis, 1992, v Krause in Shaw, 326), saj bolj kot instrumentalno zasledovanje ciljev cenijo subjektivno emocionalno zadovoljstvo. Socialne izbire postajajo odvisne od emocionalnih nagrad, ki izhajajo iz družbenih interakcij (Lang in Carstensen, 1994, v Krause in Shaw, 2000: 326) in se nanašajo na naše dobro počutje ter občutke povezanosti in bližine z drugimi. Starejši starostniki v primerjavi z mlajšimi starostniki so manj motivirani za vstopanje v funkcionalne, a emocionalno nepomembne družbene stike. V tem razvojnem trendu upadajo odnosi z bolj perifernimi člani omrežja, medosebni stiki se zožijo na izbrano število intimnih vezi, zlasti na bližje prijatelje in družino, ki zadovoljujejo njihove emocionalne potrebe (povečana selektivnost glede socialnih omrežij), kar potrjujejo tudi podatki naše raziskave. Ker pa ljudje niso povsem svobodni

pri ustvarjanju svojih družbenih (emocionalnih) povezav po svoji lastni izbiri, je drugi del razlage smiselno iskati na ravni makrodružbenih okoliščin oz. sprememb. Učinki (post)tranzicije oz. njihove zaznave pa verjetno še potencirajo delovanje oz. učinke s starostjo pogojene orientacije k ožjim intimnim krogom.

6. Emocionalna izolacija in družbena solidarnost

Oženje virov emocionalne opore, ki kaže na povečevanje družbeno-emocionalne distance med ljudmi lahko razumemo kot obliko eskapizma v zasebnost, ki slabi družbene vezi ter negativno učinkuje na splošno družbeno solidarnost in socialno integracijo. Obravnava družbenih vezi in solidarnosti, ki upošteva zgolj kognitivni konsenz, zanemara pa vitalno in morda najpomembnejšo sestavino – emocije oz. emocionalne vezi, je pomanjkljiva. Kohezije v družbeni skupini oz. družbi ni mogoče ustvariti na osnovi šibkih emocionalnih vezi med člani oz. državljani. Ali kot ugotavlja R.T. Allen (1998: 171): »Človek brez sočutja do drugih ljudi, nekdo, ki ne deli njihovega veselja in žalosti, ki ne čuti prizadetosti oz. radosti tedaj, ko so drugi prizadeti oz. srečni, ni državljan nobene družbe.« V Sloveniji je v zadnjih letih vse manj takšnih državljanov, če upoštevamo odnos javnosti in političnih strank do džamije, t.i. »izbrisanih«, Romov, homoseksualcev itd. (Poročilo za spremljanje nestrpnosti, št. 3, 2004).

Kaj nam naši podatki o emocionalnem umiku v najožjo intimnost povedo o družbenih vezeh/solidarnosti? Odgovor na vprašanje je mogoče nasloniti na teorijo emocij in družbenih vezi dveh ameriških sociologov, T. J. Scheffa in S. Retzingerjeve. Po Scheffu (1990) interakcija ni zgolj sporočanje vsebine, temveč tudi sporočanje (ne)spoštovanja in (ne)naklonjenosti drugega/drugemu. To pomeni, da je vsaka komunikacija obenem proces oblikovanja, vzdrževanja ali rušenja družbenih vezi. Scheff razlikuje med trdnimi (secure) in »poškodovanimi« ali oslabljenimi (damaged) družbenimi vezmi. Značilno za trdne družbene vezi/solidarnost je, da posameznik/-ca ohranja svojo integriteto kot oseba, pri čemer upošteva in spoštuje integriteto drugih. Poškodovane/oslABLJENE družbene vezi pa označuje odtujitev, ki se nanaša na pomanjkanje kognitivnega ali emocionalnega razumevanja drugih in/ali samega sebe. Odtujene (poškodovane) vezi se lahko izražajo v obliki izolacije, za katero je značilno, da posamezniki prenehajo poslušati (emocionalno upoštevati) druge, »slišijo« samo sami sebe (ali samo svoje najbližje). Pomanjkanje emocionalnih izmenjav in emocionalnega razumevanja v širših družbenih krogih, ki ga razkrivajo podatki naše raziskave za leto 2002, torej to, kar bi lahko poimenovali emocionalna izolacija, kažejo na oslABLJENE vezi v širši družbi. Po Scheffu je prav emocionalna povezanost ljudi (delitev emocij) močna povezovalna sila, ki vodi v solidarnost celo ob odsotnosti soglasnosti na kognitivni ravni, podobno kot lahko emocionalna odtujenost ustvarja neenotnost v prisotnosti kognitivnega soglasja. Pomanjkanje širših družbenoemocionalnih povezav, v katerih ljudje odkrivajo drug drugemu svojo emocionalno identiteto in izmenjujejo emocionalno razumevanje signalizira obstoj negotovih vezi med prebivalci Slovenije. Slovenija je v (post)tranzicijski dobi postala bolj kompetitivna družba, (emocionalna) solidarnost pa s tem manj poudarjena.

Idejo, da rahljanje emocionalnih vezi, ki posameznike vežejo na družbo ne deluje spodbudno na societalne komunikacije in družbeno sodelovanje (da ne ustvarja trdnih družbenih vezi) lahko opremo tudi na poglede E. Durkheima (v Šadl, 1999). »Družba« je več kot zgolj zbirka atomiziranih, izoliranih posameznikov, je emocionalna entiteta s svojo lastno kolektivno zavestjo. Z izginjanjem kolektivne zavesti (ki se je oblikovala skozi intenzivirane izmenjave idej, predstav, razlag, emocij v efervescenci osemdesetih let in pozneje v poosamosvojitvenih letih) presiha tudi z njo povezano emocionalno življenje in opora, ki so jo bolj razpršene emocionalne izmenjave. Družbeno življenje posledično »naseljujejo« razcepljene, razdrobljene mini-zavesti skupin, ki producirajo ločenost, ne pa enotnost. Indiferentna čustva so lahko podlaga kolektivne mobilizacije v socialnih agregatih, ko se ljudje, kot so pokazali dogodki v Sloveniji, »organizirajo za upor proti ustanovitvi zdravstvene komune za narkomane, proti ustanovitvi vrta za prizadete otroke, proti domu za tujce, proti delovanju socialne službe za mlade itd.« (Dragoš, Leskošek, 2003: 63), medtem ko protimuslimanski resentimenti nastopajo kot sredstvo politične mobilizacije.

7. Spolna asimetričnost emocionalne opore v najožjih intimnih razmerjih

Emocionalna opora je eden od načinov ustvarjanja intimnosti in bližine in v tem smislu je utemeljeno pričakovati, da partnerja vstopata v uravnotežene izmenjave. Čeprav večina študij o družinskem/domačem delu ne vključuje emocionalnega dela, pa nekatere med njimi kažejo, da ga tipično opravljajo ženske (Duncombe in Marsden, 1995; Erickson, 1993). Zato je zanimivo pogledati, kakšno sliko delitve emocionalne opore v družini kažejo naši podatki. V letu 1987 so ženske imele največjo oporo pri svojih partnerjih (31%), moški pa so imeli bolj razpršene emocionalne vire, med katerimi partnerice niso igrale najpomembnejše vloge (17%); domnevamo, da so diskusijske teme, ki jih je narekovala tedanja družbena situacija (žgoče politične in druge javne teme) v večji meri pritegovale moške.⁹ V letu 2002 sta primarna vira opore pri obeh spolih enaka – partner in prijatelj, vendar se je vloga partnerja, bolj točno partnerice, kot emocionalnega resursa, posebej povečala pri moških. Medtem ko je leta 1987 vloga partnerice praktično izenačena z vlogo prijateljev (17%) in celo nekoliko zaostaja za pomočjo, ki jo nudijo sosedi in sodelavci (21%, 20%), pa se v letu 2002 vloga emocionalne pomoči partnerice potroji (52 %; pomembnejši postanejo tudi prijatelji). Pri ženskah se vloga partnerja v letu 2002 skoraj ne spremeni (zmanjša od 31% leta 1978 na 29% leta 2002), in je primerljiva z vlogo prijateljev. Opazimo torej naslednjo spremembo: ženske postanejo emocionalne skrbnice številka ena za svoje partnerje, medtem ko svoje lastne emocionalne potrebe zadovoljujejo v enaki meri s pomočjo svojih partnerjev; skrb za emocionalne potrebe žensk je enakomerno porazdeljena med partnerja in prijatelje. Spolne razlike v virih emocionalne opore potrjujejo tudi tuje raziskave; ženske bolj verjetno kot moški navajajo, da prejemajo podporo tako od družinskih članov kot od prijateljev (Antonucci, 1986, v Patrick, Cottrell in Barnes, 2001: 17).

Preglednica 2: Najpomembnejši viri socialne opore glede na spol

spol	moški	ženski
bolezen		
SKŽ 1987	partner 57% starši 23%	partner 46% starši 24% otrok 20%
OSO 2002	partner 48% starši 15%	partner 34% otrok 23%
emocionalna opora		
SKŽ 1987	sosed 21% sodelavec 20% partner, prijatelj 17%	partner 31% prijatelj 23%
OSO 2002	partner 52% prijatelj 23%	prijatelj, partner 29%
finančna opora		
SKŽ 1987	starši 39% partner 21%	starši 39% partner 20% otrok 18%
OSO 2002	prijatelj 33% starši 22%	starši 24% prijatelj 21% otrok 15%

Vir: Hlebec, Kogovšek (2005)

Spolna asimetrija v nujenju emocionalne opore kaže, da so moški postali visoko rizična skupina, saj svoje emocionalne potrebe zadovoljujejo predvsem s pomočjo svojih partneric, s čimer se povečuje njihova čustvena »na/vezanost« oz. »odvisnost« od partneric (ta postane potencialno problematična ob morebitni izgubi oz. smrti partnerice). Ti premiki pomenijo, da so partnerice prevzele največji delež bremena emocionalnega dela, vendar pa s tem povečanim emocionalnim investiranjem v partnerskih zvezah ne vstopajo v enakopravne (iz)menjave. Dajejo več kot prejemale, poleg partnerja imajo še druge »enakovredne« emocionalne zaupnike – prijatelje. Revitalizacijo žensk kot emocionalnih skrbnic svojih partnerjev - vloge, ki je v letu 1987 oslabiljena - lahko razumemo kot oživljanje spolno določenega odnosnega (emocionalnega) dela. Govorimo torej o neenakem dostopu do emocionalnih resursov v zakonski zvezi, ki ima lahko posledice za dobro počutje žensk. Raziskave kažejo (Erickson, 1993), da pomanjkanje udeležbe moških v emocionalnih izmenjavah pri partnericah spodkopava doživljanje njihove zakonske zveze in družinskega življenja kot prostora skrbi, to pa zmanjšuje njihovo psihološko dobro počutje.¹⁰ Spolna neuravnoteženost v emocionalni opori (emocionalnem delu) odpira vprašanja o osnovah sodobnega intimnega partnerstva (Duncome & Marsden, 1993; 1995) in kaže na pomembnost družbenih odnosov za spolne razlike v zdravju.

Neenaka delitev (emocionalnih) identitet ali pomanjkanje recipročnega emocionalnega razumevanja med partnerjema opozarja na obstoj oslabljenih ali »poškodovanih« vezi (po Scheffu) v sferi intimnosti. Trdne vezi, ki nudijo obojestransko emocionalno zadovoljstvo namreč predpostavljajo, da partner obravnava drugega kot enakovrednega sebi, torej ne bolj ali manj vrednega, kar pomeni, da potrebe obeh vidi objektivno, brez precenjevanja samega sebe ali drugega. Ali drugače, o vzajemni emocionalni opori lahko govorimo, ko postane zadovoljstvo ali varnost druge osebe enako pomembno kot naše lastno zadovoljstvo ali varnost. Emocionalna opora naj ne bi vključevala odvisnost (pogreznjenosti v drugega, ki pomeni odpoved osnovnim aspektom sebe) ali neodvisnost (izoliranost), temveč medsebojno odvisnost.

8. Sklep

Kvantitativni podatki naše raziskave potrjujejo pozicijo družine in prijateljev kot končnega območja osebnega zaupanja v družbeni sedanjosti slovenske post/tranzicijske realnosti - pomembnost partnerja/partnerice, otrok in prijateljev kot ključnih virov emocionalne pomoči in emocionalne varnosti, tudi v primeru starostnikov. Intenzifikacija emocionalnih vezi v družini postavlja pod vprašaj stereotipno predstavo o krizi moderne družine v dobi individualizma, egocentrizma in materializma. Naši podatki o emocionalni opori kažejo, da ta stereotip ne velja na družinsko emocionalno ekonomijo v Sloveniji: emocionalne vezi med partnerji ter med starši in otroci so postale pomembnejše in nadoમેščajo (emocionalne) vezi, ki so jih ljudje pred desetletjem in pol, v »dobi sprememb« (Szompka) oz. razširjenega prostora civilne družbe - ta je narekovala bistveno drugačne teme pogovorov in s tem izbiro virov emocionalne opore oz. diskusijskih partnerjev - v večjem deležu sklepali v širšem družbenem okolju. Z manj tesnimi stiki in odnosi v širšem družbenem okolju se ljudje zavarujejo pred različnimi tveganji in razočaranji, ki jih prinašajo spremenjene makrodružbene okoliščine. Izogibajo se oseb, katerih zaupljivost je nepreverjena. Zaupajo le tistim, ki jih dobro poznajo, tako si ustvarjajo majhne otoke intimnosti v morju instrumentalne sociabilnosti. Kapitalistični etos kompetitivnega individualizma, časovni pritisk (pomanjkanje časa zaradi podaljševanje delovnega časa) ter novi položaji na lokalni ravni, kjer se odvija vsakdanje življenje prebivalcev (npr. razpad krajevnih skupnosti in s tem izguba prostorov za druženje) delujejo zaviralno na srečevanja, vzpostavljanje stikov, druženje in diskutiranje onkraj družine in kroga prijateljev. Emocionalni resursi so se zožili, emocionalne vezi v širšem družbenem okolju so oslabele, emocionalna kohezivnost je razpršena.

Ožja intimnost je tako postala stabilna osnova, v kateri so ljudje deležni podpore, kjer se edino počutijo varne, to pa po drugi strani obremenjuje odnose z vidika emocionalne intenzitete. Za ograjo »varne« emocionalne bližine in (nerecipročne) opore se nabira napetost, ki lahko bodisi izbruhne in uniči navidezno (emocionalno) harmonijo ali drugače ogrozi psihično zdravje posameznikov in posameznic. Emocionalna pričakovanja in obligacije med družinskimi člani in prijatelji postajajo zaradi pomanjkanja ali nedostopnosti drugih/drugačnih načinov vzpostavljanja zaupanja zelo obremenilne

za same nosilce opore, predvsem za ženske, ki so v novih družbenih pogojih prevzele glavnino emocionalne opore.

Opombe

1. Več o definiciji in vrstah socialne opore v Hlebec in Kogovšek (2003).
2. Več o strukturi obeh študij glej prispevek avtoric Hlebec, Kogovšek v pričujoči številki revije.
3. Gre za naslednja uporabljena indikatorja: Skoraj vsak človek se občasno pogovarja o raznih pomembnih zadevah z drugimi ljudmi. Poskusite se spomniti s kom ste se v zadnjih šestih mesecih pogovarjali o zadevah, ki se vam zdijo pomembne (leto 1987); Včasih se ljudje o pomembnih osebnih stvareh pogovorijo z drugimi ljudmi, na primer, kadar se s kom sprejo, iamjo težave na delovnem mestu in podobno. S kom se pogovarjate o osebnih stvareh, ki so za vas pomembne? (leto 2002). Več o uporabljenih indikatorjih glej prispevek avtoric Hlebec, Kogovšek v pričujoči številki revije.
4. Ob nastanku nove revije so se razvile polemike po celotni Jugoslaviji, začela so se dopisovanja med oblastjo, ki ni sprejela idej slovenskih disidentov, ter kulturniki, ki so se odmaknili iz takrat vodilnih slovenskih kulturnih revij. Partijsko vodstvo in vodstvo takratnih kulturnih in marksističnih centrov je na koncu popustilo – izšla je prva številka, prvi urednik pa je postal Tine Hribar.
5. Socialna omrežja osnovana na zaupanju torej izražajo institucionalno okolje in predstavljajo rešitev sistemsko induciranih problemov. Na splošno je zaupanje osrednja sestavina družbene solidarnosti in vezivo za produciranje družbene kohezije znotraj socialnih omrežij (Simmel, 1964: 318).
6. "Tranzicijski učinek" sam po sebi tudi ne daje zadostne razlage za nizko zaupanje nasploh, saj ne more pojasniti takšnega izida v južnoevropskih državah, npr. Grčija, Portugalska, Francija (Malnar, 2005b).
7. Nujnost individualnih izbir in iskanja rešitev za nove probleme je za mnoge prezahtevna naloga, ki lahko, zlasti pri starejših ljudeh, rezultira v nostalgiji za starim redom in v stanju neadaptiranosti na nove socialne razmere.
8. Ob pomanjkanju drugih podatkov navajamo primerjalni podatek iz Evropske družboslovne raziskave 2002, ki kaže, da je delovni čas v Sloveniji in drugje po Vzhodni Evropi sorazmerno zelo dolg glede na severozahod Evrope. Slovenija se nahaja v družbi držav južne in tranzicijske Evrope, kjer je povprečno pogodbeno število ur višje (38-40) v primerjavi s Skandinavskimi in zahodnoevropskimi državami (34-35) (Malnar, 2004a: 64).
9. V Durkheimovem duhu povedano, se ženske niso udeleževale kolektivnega življenja na enak način kot moški, s tem naj bi bile tudi manj izpostavljene vplivom kolektivnega življenja in kolektivnih mobilizacij tistega časa.
10. Asimetrija v emocionalnem vedenju predstavlja velik problem v heteroseksualnih parih. Ženske si pogosto želijo (več) intimnosti, pomanjkanje emocionalne bližine kot jedra intime pa velikokrat navajajo kot vir nezadovoljstva. (Jamieson, 1998: 48). Ženske so pogosto pripravljene sprejeti nepravilno porazdelitev dela v zakonski zvezi oz. partnerstvu, pomembnejša jim je emocionalna opora s strani partnerjev (Jackson, 1997: 338).

Literatura

- Allen, R.T. (1998). *Beyond Liberalism: The political Thought of F. A. Hayek & Michael Polanyi*. UK: The Amazon Press.
- Bernik, I. (2004). Slovensko javno mnenje, povedj, kdo srečen v deželi je tej! V: Malnar, B., in I. Bernik (ur): *S Slovenkami in Slovenci na štiri oči*. Zbirka Dokumenti SJM 11. FDV-IDV. Ljubljana.
- Broese van Groenou, M. in van Tilburg, T. (1997). Changes in the Support Networks of Older Adults in the Netherlands, *Journal of Cross-Cultural Gerontology*, 12: 23-44.
- Cohen, S. in Wills, T.A. (1985). »Stress, social support and the Buffering Hypothesis«, *Psychological Bulletin*, 98, str. 310-357.
- Denzin, N.K. (1984). *On Understanding Emotion*. San Francisco: Jossey-Bass
- Diener, E., Suh, E.M., Lucas, R.E. in Smith, H.L. (1999). »Subjective Well-being«: Three Decades of progress, *Psychological Bulletin*, 125, str. 276-30.
- Dragoš, S. in Leskošek, V. (2003). Družbena neenakost in socialni kapital. Ljubljana : Mirovni inštitut, Inštitut za sodobne družbene in politične študije.
- Duncombe, J. in Marsden, D. (1993). Love and Intimacy: The Gender Division of Emotion and »Emotion Work«, *Sociology*, 27 (2): 221-242.
- Duncombe, J. in Marsden, D. (1995). 'Workaholics' men and 'whingeing' women: Theorising Intimacy and emotion Work – the Last Frontier of Gender Inequality?, *Sociological Review*, 43 (1): 150-169.
- Durkheim, E. (1995). Pravila, ki zadevajo razlago družbenih dejstev«, v Adam, F. (ur.), *Kompendij socioloških teorij*. Ljubljana: Študentska organizacija Univerze, str. 37-46.
- Erickson, R.J. (1993). Reconceptualizing Family Work: The Effect of Emotion Work on Perception of Marital Quality, *Journal of Marriage and Family*, 55: 888-900.
- Freund, P.E.S. (1990). The Expressive Body: A Common Ground for the Sociology of Emotions and Health and Illness, *Sociology of Health and Illness*, 12 (4): 452-77.
- Hlebec, V., in T. Kogovšek (2003). Konceptualizacija socialne opore. *Družboslovne razprave*, 43: 103–126.
- Hlebec, V., Kogovšek, T. (2005). Hypothetical versus Actual Support providers in Comparative Network research. *Metodološki zvezki*, 2: 59-71
- Hochschild, Arlie R. (1983). *The Managed Heart: Commercialization of human feeling*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Iglič, H. (2001). Socialni kapital, socialna omrežja in politično vedenje: empirična študija. *Družboslovne razprave*, 37-38: 167–190.
- Iglič, H. (2004). Dejavniki nizke stopnje nezaupanja v Sloveniji. *Družboslovne razprave*, 46-47: 149-176.
- Isaacowitz, D.M., Charles, S.T., & Carstensen, L.L. (2000). *Emotion and cognition*. In F.I.M. Craik & T.A. Salthouse (ur.), *The Handbook of Aging and Cognition* (druga izdaja, str. 593-631). Mahwah, N.J.: Lawrence Erlbaum Associates.
- Isaacowitz, D. M. in Seligman, M. E. P. (2003). Cognitive styles and psychological well-being in adulthood and old age. In M. Bornstein, L. Davidson, C. L. M. Keyes, K. Moore, & The Center for Child Well-Being (ur.), *Well-Being: Positive development across the lifespan* (str. 449-475). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.

- Jackson, S. (1997). "Women, Marriage and Family Relationships", v: Robinson, V. in D. Richardson (ur.), *Introducing Women's Studies: Feminist Theory and Practice*, druga izdaja. Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Macmillan.
- James, N. (1989). Emotional Labour: Skill and Work in the Social Regulation of Feelings, *Sociological Review*, 37 (1): 15-42.
- Jamieson, L. (1998). *Intimacy: Personal relationships in Modern Societies*. Oxford: Polity Press.
- Kogovšek, T., Hlebec, V., Dremelj in Ferligoj A. (2003). Konceptualizacija socialne opore. *Družboslovne razprave*, XIX, 43, 183-206.
- Krause, N. in Shaw, B.A. (2001). Giving Social support to Others, Socioeconomic Status, and Changes in Self-Esteem in Late Life, *Journal of Gerontology: Social Sciences*, 55B (6): S323-S333.
- Malnar, B. (2004 a). Evropska družboslovna raziskava 2002, zaključno raziskovalno poročilo. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, IDV, Center za proučevanje javnega mnenja in množičnih komunikacij. http://cjm.fdv.uni-lj.si/e-dokumenti_sjm/aESS2002_ELABORAT_mega.pdf (16.4.2005).
- Malnar, B. (2004 b). Vrednotenje pomena politike in problem nizkega zaupanja v slovenskem prostoru – kvalitativno-kvantitativna študija. V: Malnar, B., in I. Bernik (ur.): S Slovenci in Slovenci na štiri oči. Zbirka Dokumenti SJM 11. FDV-IDV. Ljubljana.
- Misztal, B.A. (1996). *Trust in Modern Societies. The Search for the Bases of Social Order*. Cambridge: Polity Press.
- Ogle, G. (2000). Between Statistical Imperatives and Theoretical Obsessions
An Inquiry into the Definition and Measurement of the Economy (Ph.D. Thesis). http://users.senet.com.au/~gregogle/PhD_home.html (12.4.2004).
- Patrick, J. H., Cottrell, L.E. in Barnes, K.A. (2001). Gender, Emotional Support, and Well-Being Among the Rural Elderly, *Sex Roles*, 45 (1/2), Julij: 15-29.
- Poročilo za spremljanje nestrpnosti Poroči se, kdor se more, št.3, Mirovni inštitut, 2004.
- Reinhardt, J.P. in Blieszer, R. (2000). Predictors of Perceived Support Quality in visually Impaired Elders, *Journal of Applied Gerontology*, 19: 345-362.
- Rook, K.S. (1987). Reciprocity of Social Exchange and Social Satisfaction among Older Women, *Journal of Personality and Social Psychology*, 52: 145-154.
- Rook, K.S. (1994). Assessing the health-related Dimensions of Older's Social Relationships, v Lawton, M.P. in J.A. Teresi (ur.), *Annual Review of Gerontology and Geriatrics*: 14, Focus on Assessment techniques (str. 142-181). New York: Springer.
- Simmel, G. (1964). *The Sociology of Georg Simmel* (ur. K.H. Wolff). New York: The Free Press.
- Sztompka, P. (1999). *Trust: A Sociological Theory*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Sztompka, P. (2000). Cultural Trauma: The Other Face of Social Change, *European Journal of Social Theory*, 3 (4): 449-466.
- Sztompka, P. (2004). The Trauma of Social Change: A Case of Postcommunist Societies, v Alexander, J. C. et al, *Cultural Trauma and Collected Identity*. University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London (str. 155-195).
- Scheff, T. J. (1990). *Microsociology: Discourse, emotion, and social structure*. Chicago: University of Chicago Press.

- Seeman, L.T. (1999). *Social Relationships and Cognitive Function: the protective effects of emotional support*. AGS.
- Sherman, A.M., de Vries, B. in Lansford, J.E. (2000). Friendship in Childhood and Adulthood: Lessons Across the Life Span, *Aging and Human Development*, 51: 31-51.
- Shott, Susan. (1979). Emotion and social life: A symbolic interactionist analysis. *American Journal of Sociology*, 84: 1317-1334.
- Šadl, Z. (1999). *Usoda čustev v zahodni civilizaciji*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče (Zbirka Sophia 6/99).
- Thompson, M.G. in Heller, K. (1990). Facets of Support related to Well-being: Quantitative Social Isolation and Perceived Family Support in a Sample of Elderly Women, *Psychology and Aging*, 5: 535-544.
- Thompson, E.E. in Krause, N. (1998). Living Alone and Neighborhood Characteristics as Predictors of Social Support in Late Life, *Journal of Gerontology: Social Science*, 53B (6): S354-S364.
- Thoits, Peggy. A. (1996). Managing the emotions of others. *Symbolic Interaction*, 19: 85-109.
- Thrift, Nigel (1997) Soft capitalism, *Cultural Values* 1(1): 29-57.
- Vandervoort, D. (2000). Social Isolation and Gender, *Current Psychology*, 19: 229-236.
- Wilkinson, I. (1999). „Where is the Novelty in our Current Age of Anxiety?“, *The European Journal of Social Theory*, 2.

Naslov avtorice:

doc. dr. Zdenka Šadl
Univerza v Ljubljani
Fakulteta za družbene vede
Kardeljeva pl. 5, Ljubljana
E-mail: zdenka.sadl@fdv.uni-lj.si

*Prejeto maja 2005, sprejeto za objavo pa julija 2005.
Članek je po mnenju uredništva uvrščen v kategorijo izvirni
znanstveni članek s kvalitativno in kvantitativno argumentacijo.*